

A régi magyar textológia helyzetéről*

A hazai filológiát nemrégiben az a vád érte a hermeneutika részéről, hogy lassan egy évszázada nem tett számottevő kísérletet a saját „mibenlétének szisztematikus föltárására”.¹ Ami ennél is súlyosabb: tisztázatlanok az elképzelései saját tárgyáról, a szöveggel történő foglalatosságait az „egzaktság és ténytisztelet, hatás- és forráskutatás, valamint az önkényes konstrukcióktól való tartózkodás amorf ismérvei” alapján végzi, a szövegről alkotott fogalmát pedig egy olyan problémátlan „vidám pozitívizmus” jellemzi, amely nem hajlandó tudomást venni az utóbbi fél évszázad elméleti iskoláinak vitáiról és eredményeiről. A kora újkori magyar irodalom kutatóinak óhatatlanul találva kell magukat érezniük ezeket olvasván, hiszen e tudományszakot közismerten szoros, mondhatni meghitt viszony fűzi a klasszikus filológia hagyományához, munkájuk során kiemelt szerepet kapnak a filológiai jellegű eljárások és a filológiához kötődő szak- és segédtudományok.

Védekezhetne valaki rögtön a fenti vádak ellen annak hangoztatásával, hogy a magyar irodalomtudományban a filológia szerepe definíció szerint eleve korlátozott. Tolnai Vilmos 1922-es meghatározása szerint „a philologia az irodalomtudománynak az az előkészítő, alapvető foka, melynek tárgya a szöveg, célja és feladata a szövegnek mindenoldali megállapítása, s elhárítása minden akadálynak, mely a szöveg teljes és tárgyilagos megértésének útjában áll. Foglalkozik tehát a szöveg hitelességével, hűségével, keletkezésével, nyelvi magyarázatával, értelmezésével és forrásaival.”² Eszerint tehát a filológia – szemben a német hagyomány sokkal komplexebb szerepfelfogásával – nagyrészt azonos a szövegfilológiával, vagyis a klasszikus textológia tudományával. De vajon létezhet-e a megértés általános műveletét megelőző „objektív” szövegvizsgálat? Létezhet-e olyan textológia, amelynek a szövegről magáról, annak létmódjáról nincs semmiféle elképzelése? Hát akkor nézzük meg, milyen elméleti alapvetések nyomán dolgozik a régi magyar irodalom kutatója.

Ha átlapozom a magyar irodalomtörténet bibliográfiai kézikönyvének első kötetét (mely a kezdetektől 1972-ig minden fontos publikációt regisztrál), megdöbbentő módon egyetlen önálló textológiaelméleti munkát sem talá-

* A tanulmány egy készülő nagyobb dolgozat részét képezi.

lok. Hacsak nem tekintem ilyennek az Akadémia 1962-ben kiadott, a kritikai szövegkiadásokra vonatkozó szabályzatát. Különös jelenség, hogy miközben az 1950-es évekkel kezdődő három évtized minden bizonnyal a régi magyar szövegfilológia virágkorának tekinthető, amikor az anyagfeltárás és nagy szövegkiadási sorozatok keretében folyó munka a tágabb irodalomtörténeti tevékenységgel szoros kölcsönhatásban folyt, a textológia alapjait vizsgáló elméleti vitákra, publikációkra nem került sor. Az egyetlen ilyen témájú munka, Stoll Béla filológiai esszéfűzér formájában megírt kézikönyve is csak megírása után tizenkét évvel, 1987-ben látott először napvilágot.³ Ha megpróbálunk elméleti definíciókat keresni ebben a kis könyvben – mely bizvást az „aranykori” textológia foglalatának tekinthető –, azt találjuk, hogy a szerzőt egy olyan pragmatikus szemlélet jellemzi, amely tudatában van a filológiai munka történeti „megelőzöttségének”: „A szövegkritika az irodalomtudomány egyik segédtudománya, de sikeres műveléséhez sokkal nagyobb mértékben van szükség az irodalomtudomány elvi kérdéseiben való jártasságra, mint más segédtudományokban. (Egy vízjel-repertórium összeállításához elég a szorgalom.) Kissé paradox módon a stilsztika vagy az irodalomtörténet a gyakorlatban a szövegkritika segédtudománya lesz.” Vagyis – az én olvasatomban – a szövegmegértés folyamatának nincs elkülönített filológiai és hermeneutikai szakasza, a jó textológus erőfeszítése minden esetben a megértésre irányul. Tisztában van a szöveg „eredeti” integritása helyreállításának korlátaival is; a textológus – bár igyekszik tartózkodni az önkényes lépésektől – óhatatlanul konstruál: a források olvasatai helyébe a saját olvasatát helyezi. A textológiai munka végeredményeként ekképp nemcsak a szöveg gondozó személyisége hagyja rajta a nyomát, de az is, hogy milyen elméleti és ideológiai meggyőződések hatása alatt állt.

Az irodalmi korpuszt hordozó források feltárása és közzététele nem valami önmagába záródó „filológiai térben” történik, hanem szoros kölcsönhatásban az irodalomtudományi diszciplína egészével. A XVII. századi irodalmi kánonnak a nyolcvanas évek közepétől tapasztalható látványos elmozdulását szövegkiadások és filológiai jellegű alapkutatások készítették elő. A régi magyar irodalomtörténetben a textológia hagyományosan olyan „húzóágazatként” működik, amely folyamatosan szállítja az anyagot a korszak megértésére irányuló munkálatokhoz. A hazai reneszánszkutatás egyik reprezentatív szeletéről, a Balassi és Rimay poétikai hagyományról szóló diskurzus elsősorban a szövegfilológia szférájában zajlott. Az itt képződött eredmények valósággal forradalmasították a témáról alkotott irodalomtörténeti képet. Varjas Béla *Balassa-kódex*-kiadása megtisztította az életművet a rá rakódott ideológiai olvasatok terhetől. A Eckhardt–Waldapfel-féle kritikai kiadás sikerrel különítette el Balassi életművét a korszak közköltészetétől és a Thaly-szabású vitézi-kuruckodó életérzést hordozó heterogén szöveganyagtól. Klaniczay Tibor, Varjas Béla, Bóta László, Gerézy Rabán és mások

termékeny vitát folytattak egy ideális kötetkompozíció rekonstruálhatóságáról. Gerézdi sejtése alapján Horváth Iván újvidéki kiadása megteremtette a verses anyagot megkomponált verseskönyvként felfogó szemlélet alapját. A következő két évtizedet a számmisztikai koncepció alapján felépülő ciklusokat rekonstruálni próbáló kiadások jellemezték. Ezek tükrében Balassi Bálint középkorias, trubadúr típusú poéta képét mutatja. Horváth Iván és tanítványai hálózati kritikai kiadása ezzel szemben a *Balassa-kódexet* immár a szerzőhöz igen közel álló forrásnak tekinti, és az életművet kompromisszumok által formált, megvalósulatlan szerkezetként látta. Ez az újabb, a fragmentált, többször módosuló kompozíciót hátrahagyó Balassi viszont inkább Petrarcára hajaz. Ahol korábban egy számmisztikailag tervezett, zárt struktúrájú opuszba beépülő lírai ént láttunk, most egy reneszánszosra formált személyiség, és egy rögtönzések nyomán alakuló, nyitott szerkezetű, folyamatosan formálódó kompozíció áll.

Az utóbbi másfél évtizedben, bár a nyilvános elméleti írások ma sem nagyszámúak, a figyelmes szemlélő igenis látja a szövegfilológiában a megújulás biztató jeleit. A tudományos szövegkiadásban egyre több kísérletező, elméleti megfontolások talajáról kinövő újításokat bevezető munkával találkozhatunk. Talán nem túlzás azt állítani, hogy ma már jól felismerhetően több irányzatos textológiai iskola jelenléte is felismerhető a hazai mezőnyben, számuk a közeljövőben várhatóan szaporodni fog.

A következőkben olyan textológiai problémáról szeretnék beszélni – nevezetesen a betűhűség kérdéséről –, ahol jól látható a gyakorlat és az elmélet közötti szoros kölcsönhatás. Példámat az általam leginkább ismert korszakból, a kora újkori szövegfilológiából veszem. Végezetül röviden azokat a kihívásokat és lehetőségeket próbálom áttekinteni, amelyeket a digitális technológia jelent a textológus számára.

A betűhűség

Sokak szemében a szövegkiadás tudományos voltának legfontosabb kritériuma. Az akadémiai szabályzatok kategorikusan előírják. De vajon mit őriz meg a betűhű közlés és milyen hasznunk van belőle? A betűhűség elve olyan elméleti felfogásból ered, amely az irodalmi szöveget a múlt lenyomatának, tárgyyszerű léttel bíró rekvizitumnak tekinti. E szemlélet szerint a textológia feladata az archiválás és a konzerválás. Fő törekvése, hogy az idő romboló munkájának felfüggesztésével időtlen, ideális dimenzióba helyezze a szöveget. A betűhű kiadás rendkívüli jelentőséget tulajdonít a szöveget hordozó kódrendszer sajátosságainak, ezzel a figyelmet mintegy a hordozó médiumra irányítja. Ez az eljárás a szöveg aktualizálhatatlanságának ideáját sugallja. A betűhű szöveg kibetűzése mintegy azt követeli az olvasótól, hogy rekonstruálja azt az egykori konvenciórendszert – beleértve a befogadói kódokat is –, melyek a szöveg keletkezésekor hatottak.

A források eredeti lejegyzési sajátosságait megőrző szövegkiadások mellett több érvet is fel lehet hozni. Nézzük meg ezek közül a legnyomósabbakat!

1. A betűhűség objektív, vagyis valami ténylegesen, anyagszerűen adott reprodukciója. Az átírt szöveg ezzel szemben ki van szolgáltatva a textológus előítéleteinek, tudatlanságának és emberi gyarlóságának. De ha a textológus tökéletes munkát végez is, még mindig ott van a szöveg-előállítás technológiájából fakadó szövegromlás lehetősége. Eszerint az ideális közlési mód az eredetit mechanikusan leképző másolat, a faksimile lenne.

2. A szöveg régies írásmódja a jelenkori befogadónak esztétikai többletét nyújt. Egyrészt mivel a régiség már önmagában is hordoz értéket: egy teljességgel hétköznapi tárgyat az idő antikvitássá, aukciók és múzeumok féltett kincsévé avat. Így a régi szöveg tárgyszerűen akkor képes a képzetlen befogadó számára önnön régiségét felmutatni, ha az avíttág minél több elemét hordozza – ebből persze az is következhetnék, hogy a régi irodalmat csakis megsárgult papíron, régies karakterekkel szabadna nyomtatnunk. A kifinomultabb befogadó is érezhet persze valamilyen lényegi többletet a régies ortográfiában. Az időbeli távolság észlelésével létrejövő idegenségtapasztalat igenis hozzásegíthet egy olyan értelmezői viszony kialakításához, ahol a dekódolás műveletébe fektetett többletenergia a megértés új dimenzióit képes mozgósítani. Az ortográfiának igen erős korfestő ereje lehet – az más kérdés, hogy csupán az olvasók egy igen szűk, gyakorlott hányada képes a „régieség” terepében belül pontosabban pozicionálni egy szöveget a helyesírása alapján.

3. A régi ortográfia, amellett, hogy alapjában véve kevesebb információt hordozott, néha mégis alkalmazott olyan kódolási eljárásokat, amelyek többletet hordoznak a modern ortográfiához képest. Például a határozott névelő z-je helyén álló aposztróf a XIX. század elejének helyesírásában köztudomásúan a névelő nyomtatékát vagy hosszúságát jelezte, vagyis azt, hogy az időmértékes verselésben két mora értékű. A modern szövegközlésekben az aposztróf elhagyása elhomályosítja ezt a verstani konvenciót, és megnehezíti a skandáló felolvasást.

S. Sárdi Margit vette észre, hogy egyes XVII–XVIII. századi kéziratokban a diftongusos kiejtésre a két magánhangzó fölé írt háztető alakú kis jellel figyelmeztettek.⁴ A „mîért” tehát azt jelenti, hogy a szót egy szótagként, az i-t és az é-t összevonva kell kiejteni. A jelecske azon túl, hogy eligazítja a felolvasót, azt is megmutatja, hogy a Gyöngyösi-típusú vers uralomra jutásakor a lejegyzők nagy fontosságot tulajdonítottak a szabályos szótagszámlálás érvényre jutásának.

Nehezen megmondható, hogy a XVIII. századi tipográfiára jellemző ritkításoknak, aláhúzásoknak és egyéb kiemeléseknek pusztán logikai funkciójuk volt vagy volt valamiféle hangzásban is megjelenő következményük is. A magánhangzó-ékezés vagy a mássalhangzó-kettőzések talán olyan ejtés-

beli sajátosságokat jeleztek, amelyeknek fontos prozódiai szerepe lehet. Például az időtartam nyújtását, nyomatékokat írnak elő vagy valamilyen hangletételek utasítást adnak. Ezeket a jelenleg még homályban maradó funkciókat egy jövőbeli helyesírás-történeti kutatás számára meg kell őrizni.

4. Az ortográfia járulékos elemei önálló jelentést hordozhatnak. Itt nem valamilyen megőrzött információ visszaadásáról van szó, hanem a nyomtatás vagy éppen a kéziratosság médiumából eredő többletről. Ez különösen fontos érv lehet azok kezében, akik amellet szeretnének érvelni, hogy az irodalmi mű szövege nem vezethető minden esetben vissza valamilyen akusztikai élményre. A nagybetű, a megváltozó betűfokozat nemcsak értelmileg tagolja a szöveget, de a kompozíció finomabb belső szerkezeti egységeit is jelezheti. A szavak nagybetűs kezdése, a központozás a régiség gyakorlatában többnyire véletlenszerűnek tűnik, egy későbbi vizsgálat azonban kideríthet valamilyen szabályszerűséget a használatukban.⁵ A kiemelt versfők akrosztichont jelezhetnek, a folyószövegben elhelyezett verzálisok kronosztichonra, anagrammára vagy valamilyen más betűrejtvényre figyelmeztethetnek.

Az *Adriai tengernék Syrenaia* kötet bonyolult nyomdai megoldások egész sorával él az egyes szövegegységek elválasztásakor. Ezek talán csak esetlegességek, de az is lehet, hogy valamilyen rejtett szerzői szándékot juttatnak érvényre. A modern kiadások általában nem őrzik meg ezt a tipográfiai sokszínűséget, és ezzel talán a kötet szerkezetét feltáró fontos információk vesznek el.

A kézirat források akcidentális elemei azonban tökéletesen sosem menthetők át egy nyomtatott szövegkiadásba. A kézirat énekeskönyvek kisebb-nagyobb, díszített iniciáléi, színes tintás részei, rajzai, ornamentikus díszei, indázó vonalai minden bizonnyal hozzájárulnak a befogadás komplex élményéhez. A kritikai kiadás viszont csak ezek egyszerű regisztrációjára képes. A papír anyagának elváltozásait, a karcolásokat, benyomódásokat, törléseket pedig még az igen jó minőségű fényképmásolatok sem képesek tökéletesen átmenteni.

5. A helyesírás modernizálásával egy termékeny sokszínűséget egyneműsítünk. A régi magyar helyesírás legfontosabb jellemvonása a modern korival összehasonlítva, hogy sokkal kevésbé determinált rendszer. Bár a középkortól a XIX. század felé haladva folyamatosan erősödik a kódolás differenciáltsági foka, azt kell mondanunk, hogy a napjainkban annyira előtérben álló kiejtés szerinti jellegét csak a XX. század közepén érte el a magyar nyelv. A XVI. századi lejegyzési rendszer megelégedett a magánhangzók minőségi különbségének jelölésével. Tehát az ö és ó hangok jelölésére egyetlen karaktert használt, nyomtatásban többnyire – német hatásra – egy o fölé szedett kis e-t, írásban pedig az o fölé húzott legkülönfélébb mellékjeleket. A mellékjeles megoldás mellett ekkor még elevenen él a középkori kancelláriai helyesírás hatására a betűkapcsolattal, többnyire ew karakterekkel jelölt ö hang is. Gyakran találunk rá példát, hogy egy forrás helyesírásában semmi nem kü-

lönbözteti meg az o-t és az ö-t. Hasonló az ü-ű esete. Azonban a magánhangzók minőségi megkülönböztetése sem következetes! A latin nyelvű szövegen alfabétumot tanuló írástudók nehezen tudnak különbséget tenni az a-á és e-é hangok között, illetve nehézséget okoz – vagy egyszerűen nincs rá igény – a hangkülönbség mellékjellel való rögzítése. A lejegyzési rendszer eme sajátosságából eredhet egy különös verstani képződmény, a vizuális rím. Zrínyi verselésében igen gyakran találkozunk ezzel a jelenséggel. Rímhelyzetben az a és á, csakúgy, mint az e és é, felcserélhetők egymással: „Nem mienk az lélek hanem az Istené / Te fogsze keduedre sáfárkodni uéle.”⁶ Mintha a rímet nem a füllel, hanem a szemünkkel kellene érzékelnünk!

A kevésbé determinált szöveg nagyobb szabadsági fokot biztosít az olvasónak, aki adott esetben választhat a kínálgató lehetséges aktualizálások között. Ez a „szabad” olvasás közel áll a kora újkori felfogáshoz, amely a leírt szöveget nem tekintette véglegesen rögzített, minden elemében invariáns képződménynek. A felolvasó vagy a másoló a szöveget a saját dialektusa szerint adta vissza, beleértve még azt a szabadságot is, hogy esetenként a számára szokatlan szavakat, szintaktikai elemeket ismerősökkel helyettesítse. Ez a tendencia annyira erős, hogy az eredeti hangzás gyakran még rímhelyzetben sem őrződött meg. Ismét Zrínyitől véve a példát: a költő szóhasználatára jellemző „körösztyén” alakot a bécsi kiadás szedői saját nyelvhasználatuknak megfelelően írják át „keresztény, keresztyén, körösztyén” alakokba.

Tekintsük át röviden a módszer bírálóinak érveit is!

1. A betűhű közlés elsősorban dokumentum közlésére alkalmas, arra már sokkal kevésbé, hogy egy sok szövegforrásban adott művet rekonstruáljon. Ha ugyanis egy betűhűen közölt alapszöveget más szövegforrások alapján emendálunk, vagy azt az eljárást kell követnünk, hogy megpróbálunk az alapszöveg lejegyzési rendszere szerint javítani, vagy bele kell nyugodnunk, hogy a főszöveg kontaminált ortográfiájú lesz. Abban az esetben, ha nem rendelkezünk autográfákkal vagy szerző által ellenőrzött másolattal (vagy erről készült közeli másolattal) és a főszöveg megállapítása több forrás alapján történik, a helyes eljárás a modern helyesírású közlés. A régi magyar anyagban szinte alig találunk szerzőhöz közel álló, autoritív forrást. A sajtó alá rendező másolatok másolataival dolgozik, felesleges túl nagy energiát kölcsönözni az esetlegességnek konzerválására.⁷

2. A régi ortográfia a szöveget múzeumi rekvizitummá⁸ teszi, mely csak a kevés számú, speciálisan képzett szakember számára megközelíthető.

3. Miközben a sajtó alá rendező látszólag tudományos objektivitással dolgozik, valójában rengeteg szubjektív döntés eredményeképpen alkotja meg a főszöveget. Helyesebb volna tehát, ha egyértelművé tenné, hogy a kritikai szöveg is csak egy az olvasatok sorában.

4. A textológus nem háríthatja el a források értelmezésének a feladatát – beleértve a hangzásra vonatkozó döntéseket is –, hiszen az adott pillanatban va-

lószerűleg ő ismeri legjobban a szöveget létrehozó lejegyzési rendszert. A modernizált, hangzshú átírat a leírórendszer következetlenségeibe befagyasztott szöveget visszavezeti a betűket megelőző élő nyelvi közeghez, vagyis a beszédhez. A kora újkori irodalom még sok szállal kötődik az oralitás rendszeréhez. A XVI. században még bizonyosan élt a középkori hangos olvasás szokásának valamilyen elhalványodó, lassan elavuló gyakorlata. A verses szövegek még az olvasmányként funkcionáló nyomtatott változatokban is ellátják az olvasót az az információval, hogy miként énekelhetik el a szöveget. Akár úgy, hogy kottát mellékelnek hozzá, akár úgy, hogy megadják a nótajelzést. Bár a kotta ritkább, az ad notam azonban szinte sohasem marad el. Ebből arra kell következtetnünk, hogy a história virágkorában legalábbis egyszerre számít magánolvasmányoknak és olyan „szövegkönyvnek”, amelyet az előadó közösségi szituációban szólaltat meg önállóan énekelve vagy esetleg hangszeres kísérettel. Ezek a szövegek így legalább két mediális közeg hagyományrendszerében mozogtak, és e két hagyomány egyesítését, vagy legalább együttes érzékelését az egykorú ortográfiától elrugaszkodó kiadás jobban képes biztosítani.

5. A betűhú kiadások ellen felhozható leg súlyosabb érv éppen az lehet, hogy ezek a kiadások valójában nem betűhűek. Az igazi, diplomatikai hűség csupán a középkori kódexkiadás gyakorlatában használatos. A kora újkori kritikai kiadások általában figyelmen kívül hagyják az eredeti központozást és a kis- és nagybetűk használatát. A mai tipográfiai gyakorlatban nem szereplő, régi karaktereket szabályosan átírják modern betűkre. Tehát az f-ből s, az ß-ből sz, a ʒ-ből z, az ŵ-, ű-, ű-, ü-, ű-ből ü lesz és így tovább. (Az RMKT valamiért egyedülként az ę megőrzéséhez ragaszkodik.) Ezt az eljárást az 1988-as akadémiai szabályzat is szentesíti.⁹ A létrejövő „korlátozottan betűhű” olvasat tehát csak egy újabb kódrendszert hoz létre, amelyből az eredeti dokumentum már semmiképpen sem rekonstruálható vissza teljes egészében. „A közlésünkben szereplő ö, ü és ű betűk ezért minden esetben csak az eredeti szöveg helyesírásának áttételei, sohasem a hang mennyiségét jelző jelek” – figyelmeztet a sajtó alá rendező.¹⁰

Látható, hogy mindkét szövegkiadási eljárás rendelkezik erényekkel és hiányosságokkal. A kettő közötti választást az anyag természetéből fakadó megfontolásokon túl elméleti meggyőződések is motiválhatják. A döntés sokszor feloldhatatlannak tűnő dilemmáit egy olyan szemlélet haladhatja meg, amely elválasztja egymástól a kritikai kiadás műfajában hagyományosan együtt jelen lévő két funkciót: az archiválást és a szövegprezentációt. Egy ideális szövegkiadás rendelkezésre bocsátaná egyrészt egy mű valamennyi szövegforrásának jó minőségű faksimiléjét, ezek szigorúan betűhű átíratát, és ezek mellett egy (vagy akár több!) szükség szerint rekonstruált, hangzshú átíratot. A papírkönyv korában egy ilyen perfekcionista vállalkozás megvalósítására nem volt lehetőség. A ma textológusának azonban rendelkezésére áll egy új, nagy kapacitású médium.

A digitális technika

Érdeemes az alapfogalmak tisztázásával kezdeni. Kéziratai előállításához ma már igen kevés irodalomtörténész használ írógépet. A digitális technológia mindannyiunk életébe betört, a számítógép billentyűit nyomogatva készítjük szövegeinket, kinyomtatás előtt képernyőn olvasgatjuk, javítgatjuk tanulmányainkat. Hamar megszoktuk a szövegszerkesztő programok kényelmi szolgáltatásait, a kereshetőséget, a helyesírás-ellenőrzőt, a gyors átszerkesztést lehetővé tevő kivágás-bemásolás funkciót. A szövegszerkesztővel létrehozott kézirat kinyomtatás után lényegében nagyon kevésbé különbözik a gépelt kézirattól. A többlet a digitális formában tárolt verzió, a fájl, amelyet immár közvetlenül, a gépíró és a szedő kiiktatásával juttathatunk el a sokszorosítás folyamatába. Az átlagos felhasználók részére készített szövegszerkesztő programokon kívül a világban sokféle használatosak speciálisan bölcsészek, sőt textológusok számára készített szoftverek, mint például az osztrák fejlesztésű Classical Text Editor¹¹ vagy az angol Critical Edition Typesetter.¹² Ezek a meglehetősen borsos árú programok képesek kezelni a kritikai kiadások bonyolult apparátusát, képesek előállítani speciális karaktereket, ha kell, különböző írásrendszerekkel dolgoznak egy időben, tudnak sorokhoz jegyzetet rendelni, egy lapon akár tíz különböző típusút is. A szöveg előállításának minden fázisa egyetlen digitális szerkesztővel történik, a végtermék viszont hagyományos könyv. A szöveg megjeleníthető az interneten, az eredeti könyvlappal teljesen megegyező formában képernyőn is, például az igen elterjedt Adobe pdf-formátumban. Ugyanígy egy korábban megjelent könyvet beszkenelhetünk, és ezt akár kép, akár szöveges fájl formájában közzétehetjük a hálózaton. Az ilyen digitalizált dokumentumok – bár hozzáférésük elektronikus – valójában csak a hagyományos könyv másolatainak tekinthetők, a kereshetőségen kívül nem rendelkeznek semmilyen többletfunkcióval.

A hálózati tartalomszolgáltatás terjedőben lévő formája, amikor gyűjtemények az állományukba tartozó régi és ritka anyagot jó minőségű digitális kép formájában teszik hozzáférhetővé. A francia nemzeti könyvtár nagyszerű, hónapról hónapra gazdagodó Gallica című gyűjteményében több ezer fontos kézirat és nyomtatvány tanulmányozható az interneten keresztül.¹³ A könyvtárak az ilyen digitális archívumok megindításával óriási szolgálatot tennének a tudománynak és az oktatásnak – emellett pedig a védett állományt (és a személyzetet) is tehermentesítenék. Egy Shakespeare-kutató számára felbecsülhetetlen segítséget nyújthat a British Library honlapjáról elérhető Shakespeare Quarto project. Itt drámák szerint rendezve megtaláljuk az 1642 előtti összes negyedret Shakespeare-kiadás digitalizált fakszimiléjét. Sőt megnézhetjük az angol könyvtárakban őrzött összes példányt – összesen kilencvenháromat –, minden bejegyzéssel, szennylevéllal, kötéssel együtt, és a képernyőn össze is hasonlíthatjuk bármelyik másik példánnyal.¹⁴

Valódi digitális tartalom – mondjuk szövegkiadás – akkor jön létre, ha annak az elkészítése a hálózati publikáció logikája szerint, hipertextes formában történik. A hipertext a kifejezés kitalálójának definíciója szerint kapcsolódási pontokkal összekötött nemszekvencionális szövegdarabokból álló dokumentumok gyűjteménye.¹⁵ A világháló, az internet ennek a logikának az alapján épül fel, hiszen éltető eleme a dokumentumok közötti hivatkozás és ugrás. Elvileg bármely, a világhálón hozzáférhető dokumentum – legyen az szöveg, hang vagy vizuális fájl – linkek révén összekapcsolható bármely más dokumentummal. Az egyes fájlok akár egymásba is ágyazhatók. A hipertext lényege tehát az utalás és az asszociációs kapcsolatok kidolgozása. Mindez egyáltalán nem idegen a tudományos munka logikájától, hiszen egy monográfia vagy egy kritikai kiadás – szemben az irodalmi művek többségével – nem folyamatosan olvasandó, hanem számos kapcsolódási pontot: idézetet, jegyzetet, hivatkozást ajánl fel használójának. A már sokak által, sokszor elhasznált metafora szerint egy jól feltöltött hipertextes dokumentumgyűjtemény olyan, mint egy ideális könyvtár, ahol a lábjegyzetekben hivatkozott szövegekért csak ki kell nyújtanunk a kezünket. Nagyon kézenfekvőnek tűnik, hogy a tudományos szövegkiadások a jövőben ennek az ideális közegnek a lehetőségeit kihasználva készüljenek. A digitális adathordozók, az internet végtelen nagy befogadásúak, a publikálandó dokumentumok útjában nem áll semmiféle terjedelmi korlát. Szövegen kívül lehetőség van fakszimilék, sőt hangálományok elhelyezésére is. A kritikai apparátus és a tárgyi jegyzetek elhelyezésére is sokkal több tér jut annál, mint egy könyvlepton lehetséges: megjeleníthetők osztott ablakban, felnyíló szövegdobozban vagy „buborékban”.

A közzététel terén megnyíló lehetőségeken túl a digitalizált szöveg alkalmassá tehető arra is, hogy a továbbiakban nagy hatékonyságú programok segítségével sokoldalú automatizált feldolgozás nyersanyagává váljanak. A források részletes összevetésének, a kollacionálásnak a folyamatát automatizálják az olyan szoftverek, mint a kilencvenes évek végén kifejlesztett Collate,¹⁶ amely képes egyszerre akár kétszáz dokumentum részletes összevetésére. A biológiai leszármazástanból meghonosított kladisztikus analízis¹⁷ segítségével a számítógép különösen nagyszámú forrás genetikus viszonyát képes megállapítani és diagramon szemléltetni.¹⁸

A hálózati logika alapján épülő tudományos kiadások egyik válfaját Jerome McGann dolgozta ki. Elméleti tanulmányaiban McGann már a nyolcvanas évek elején – tehát a „digitális forradalmat” megelőzően – komoly bírálatot fogalmazott meg a hagyományos kritikai kiadások módszertanával kapcsolatban. Különösen két vonatkozásban érezte nyugtalanítónak a papírkönyv korlátait. A nyomtatott kiadás súlyos hiányossága, hogy nem képes átmenteni a forrásszöveg vizuális információit. (A fakszimileközlések viszont nem rendelkeznek a tudományos közlésektől elvárható analitikus rendezettséggel.) A hagyományos eljárás technológiájából fakad az is, hogy túlzottan kö-

zép-pontba állítja a főszöveget, ezt az elvont elméleti képződményt, miközben a források jelentésteli egyedisége elvész az olvasó szeme elől. A szövegkiadók törekvése – figyelmeztet –, hogy egy valamikori „végső szerzői szándék” minél jobban megfelelő állapotot rekonstruáljanak, hiábavaló. A végtermékként előálló „definitív” szöveg olyan hipotetikus konstrukció, amelynek létrejöttét a könyvnyomtatás médiumának sajátosságai implikálják. A saját textológusi eszményeinek leginkább megfelelő kiadási formát Dante Gabriel Rossetti műveinek hálózati kiadása során valósította meg.¹⁹ A Rossetti-project – mint a szerkesztő is hangsúlyozza – nem annyira kiadás, mint inkább egymásba ágyazott dokumentumok folyamatosan növekvő, fejlődő, rendezett hipermédia-archívuma.²⁰ A gyűjtemény két legfontosabb tulajdonsága, hogy analitikus és középpont nélküli. Analitikus, mivel minden egyes dokumentumközléshez rendkívül aprólékos leírás, jegyzetanyag és bibliográfia tartozik. (Érdekes módon kéziratfakszimilét nem mellékelnek.) Középpont nélküli („decentered”), mivel nem tartalmaz hagyományosan vett főszöveget, tehát az olvasó tetszése szerint fókuszálhat az őt érdeklő szempontokra és választhat az archívumba beemelt autoritív szövegforrások közül. A középpont-nélküliség azonban nem jelent strukturálatlanságot: a dokumentumokat műfaj szerint csoportosítva, alfabetikus és időrendi logika alapján lehet áttekinteni. A kritikai kiadás „decentralizálása” McGann szerint a szöveget visszahelyezi a keletkezése idejének eredeti textuális és társadalmi kontextusába, abba az egyetlen kontextusba, amelyben az jelentéssel bír.²¹

A hálózati kritikai kiadások egy másik típusát képviseli a Horváth Iván és tanítványai által készített *Balassi Bálint összes verse*.²² A jelenleg a 2.0 (2002) verziónál tartó vállalkozás nemzetközi összehasonlításban is úttörőnek számít. A „hagyományos” kritikai kiadáshoz közelebb áll, hiszen nem mond le a kritikailag „helyreállított”, modernizált helyesírású főszövegről,²³ ez a főszöveg azonban nem áll tolakodóan a középpontban, ugyanis a felhasználó két szemben álló, „szinoptikus” panelen a versek bármelyik szövegforrását (fakszimilében vagy betűhű átiratban) bármelyik másikkal összehasonlíthatja. Összesen tizenhét szövegforrás érhető el teljes egészében. A főszöveg kritikai apparátusa így nemcsak regisztrálja a *varia lecti*ókat, hanem egy kattintás után teljes szövegkörnyezetükben is bemutatja. „Az újfajta szövegnyilvántartás és kritikai kiadás – írja Horváth Iván – már a szövegek hatástörténetének minden szövegállomását egyenrangúként tárja az olvasó elé, hiszen minden textológiai esemény (minden másolás vagy kiadás) olvasási esemény, és minden olvasási esemény szöveg és olvasó találkozása, sőt (másolóról, szeddőről, kiadóról lévén szó) a szó legszorosabb értelmében vett kölcsönhatása, látkörük olyan átmetszése, amely tárgyi nyomot hagyott.”²⁴ Az in-invariáns szöveg ideáját szélsőséges formában megvalósítva a Balassi hálózati kiadás következő verziójában megvalósulhat a variánsok véletlenszerű permutációja: „Azokban a – nem ritka – esetekben, amikor a filológus nem tudta eldön-

teni, melyik szövegleszármazási ágnek, melyik változatcsoportnak nyújtsa a pálmát, a programozott kritikai kiadásban véletlengenerátor – bonyolultabb esetekben esetleg súlyozott véletlengenerátor – lép működésbe. Ezzel sikerült ellentmondásmentesen eleget tenni annak a követelménynek is, hogy a kritikai kiadás a legmegbízhatóbb szöveget adja, azt, amit a sajtó alá rendező szakemberek tudásuk legjavával nyújtani képesek, de egyúttal annak az újabb keletű követelménynek is, hogy a szöveget a maga történeti alakulásában, olvasnivaló és olvasó kölcsönhatásaként, hagyományként mutassa be.”²⁵

A variánsok eme fölértékelése rokonítható a francia „Nouvelle textologie” szemléletével. Az irányzat fő elméletirója, Bernard Cerquolini úgy véli, hogy indokolatlan a szöveghagyományban kitüntetett szerepet tulajdonítani a szerzői eredetinek. Az új filológia logikája szerint éppen a szöveg időbeliségét érzékeltető rongálódás válik érdekessé. Nem lát lényegi különbséget a szerző és a másoló/kompiláló között, tudva, hogy a szerző amúgy is csak a modernitás korában megalkotott funkció. Belátva, hogy a régiségben nem létezik szövegállandóság, az irodalmi művet a variánsai összességében adott, lényegéből fakadóan nem állandó képződménynek tekinti.²⁶

Bár az új filológia igazából középkori közegben működik, van létjogosultsága, hogy a kora újkori magyar szövegekre is alkalmazzák. A hazai írásbeliség ugyanis ebben az időszakban meglehetősen fejletlen, jobbára még a kéziratosság (vagy a másodlagos kéziratosság) szintjén működik, és így sok középkorias vonást mutat.

Ha ilyen sok előnnyel bírnak a hálózati kritikai kiadások, akkor vajon miért nem terjedt még el jobban ez a műfaj? A hipertext bírálói szerint a középpont nélküli szöveg demokratizmusá látszólagos. A létrehozható kapcsolatok száma még egy igen gazdag gyűjtemény esetében is véges. Míg egy valódi könyvtárban valóban tetszés szerint válogathatók a polcon lévő könyvek közül, itt csupán azt kapom, amit a kiadó fontosnak ítélt a kezem ügyébe helyezni, és valójában csak a rendszerbe beprogramozott útvonalakat járhatom be. J. Hillis Miller szerint a szöveg folyamatosságából kivilágító, linkeket tartalmazó szavak megzavarják a szöveg és az olvasó találkozásának meghittségét. A befogadás művelete igényelné a figyelem összpontosítását és egy bizonyos alázatot, a nemszekvencionális tartalom ezzel szemben felületességhez vezet, a klikkelés csábítása az elmét olyan labirintusba csalja, ahonnan egy idő után már nem láthatók a magasabb szintű szerkezetek.²⁷ A lineáris szöveg és a hiperszöveg viszonya olyan, mint a mozivetítés és a távkapcsolós televíziózásé. Susan Hockey arra figyelmeztet, hogy a túl sok szöveget prezentáló elektronikus kiadások egy idő után mintegy leképezik a valóságos archívumok bonyolultságát, és a valóságot megkettőzve végleg kaotikusakká és áttekinthetetlenekké válnak.²⁸

Nem elhanyagolható szempont, hogy a tudományos szövegkiadás a nyugati világban komoly haszonnal járó üzleti vállalkozás. A nagy kiadók jelen-

tós anyagi ráfordítással készítik el ezeket, és ezért nem szívesen bocsátják ingyen az internet felhasználói rendelkezésére. A szép kivitelű, keményfedeles kiadások mellett legfeljebb a CD-n történő forgalmazás ígér kereskedelmi hasznot, a hipertextes kiadásokat ezért inkább lemez mellékletként vagy önálló sugárlemez publikáció formájában bocsátják ki. A magyarországi viszonyok között azonban éppen az anyagi megfontolások egyengethetik a hálózati kiadások útját. A hazai gyakorlatban ugyanis jelenleg nem létezik olyan kiadó, amelyik képes lenne tudományos kutatások finanszírozására. A pályázatokból összeszedett pénzek nagyobbik részét pedig a kiadói infrastruktúra és a papírköltség emészti fel. A tudományos kiadásokból ma már igen ritka esetben nyomtatnak többet 800 példánynál, ez pedig akkor sem teszi a vállalkozást nyereséggé, ha ezt az utolsó kötetig sikerül eladni. Ehhez képest a hálózati kiadás alig igényel tárgyi költséget. További előnye, hogy a sajtó alá rendező a szöveg előállításának minden fázisát maga ellenőrizheti – a kiadótól amúgy sem kapna szakszerű segítséget –, nem kényszeríti senki technikai jellegű kompromisszumokra. A szöveggel való foglalatosság mintegy visszavezet a kézisajtó korának meghitt, kézműves közvetlenségéhez.

A hálózati tartalomszolgáltatás terén a mai helyzetet a szakma nagyfokú bizonytalansága jellemzi. Nem világos, hogy a tudományosság mely műhelyei hivatottak arra, hogy a kulturális örökséget digitális formátumba írják át. Mivel itt nem elhanyagolható anyagi erőforrások felhasználásáról van szó, igen sok intézmény igyekszik felhatalmazást, esetleg monopóliumot szerezni a döntéshozóktól. A kizárólagosságnak természetesen az első áldozata maga a nemzeti hagyomány lenne. Véleményem szerint olyan munkamegosztás lenne egészséges, ahol mindenki azt csinálná, amihez a legjobban ért. A forrásokat őrző gyűjtemények feladata lehetne az állomány megőrző és feltáró digitalizálása, illetve a digitális állomány hálózati szolgáltatása. Az egyetemeken és a kutatóintézetekben dolgozó szakmai műhelyeket pedig hozzá kellene segíteni ahhoz az infrastrukturális háttérhez, amelynek birtokában a kutatás és az oktatás igényeit egyaránt kiszolgálni képes, hosszú távú textológiai projektumokat tudnának fenntartani.²⁹

1 KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A látható nyelv elkülönítése: filológia és hermeneutika*, *Literatura*, 2002/4, 379–394.

2 TOLNAI Vilmos, *Riedl Frigyes emlékezete*, *Egyetemes Philológiai Közöny*, 1922, 9.

3 STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban*, Bp., Tankönyvkiadó, 1987.

4 *Régi Magyar Költők Tára*. XVII. század, 16., kiad. KOMLOVSZKI Tibor, S. SÁRDI Margit, Bp., Balassi, 2000, 605.

5 A helyesírás-történet megállapítása szerint a XVII. századig él az a szokás, hogy az 'Isten' jelentésű Úr szót megkülönböztetett, szakrális helyesírással írták, „Wr” alakban.

6 *Szigeti veszedelem*, V, 95. A zágrábi *Syrena*-kódex alapján.

7 Ilyen logika szerint közölte Stoll Béla modern helyesírással az *Árgirus* széphistóriát.

8 A szót Szentmártoni Szabó Gézátlól kölcsönöztem.

9 *Irodalmi szövegek kritikai kindásának szabályzata*, összeállította PÉTER László = *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 1997, 79.

10 *Régi Magyar Költők Tára. XVII. század*, kiad. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1959, 495.

11 <http://www.oeaw.ac.at/kvk/cte/>

12 <http://karas.ch/cet/> Bernt Karasch

13 *Gallica, la bibliothèque numérique*, 2003 = <http://gallica.bnf.fr>

14 *Treasures in Full. Shakespeare in Quarto*, 2003 = http://www.bl.uk/treasures/shakespeare/home_page.html. A honlap egyébként a faksimiléken túl alapos tanulmányokat, érdeklődőknek szóló háttéranyagokat is tartalmaz.

15 A téma szakirodalma megegyezik abban, hogy a kifejezést Thodor Holmes Nelson alkotta meg az 1960-as évek közepén. Kéziratban és a világhálón keringő írásaiban több, nagyon hasonló meghatározását adta e fogalomnak. A témával kapcsolatban leggyakrabban hivatkozott műve: Ted NELSON, *Literary Machines*, Sausalito CA, 1990. A fogalom néhány további definíciókísérlete: <http://www.comp.nus.edu.sg/~yangzixi/hypertext/introduction/definition/def1.htm>. Magyarul lásd *Hyper text + multimédia*, szerk. SUGAR János, Bp., Artpool, 1990. Alapos összefoglaló: JÓZSA L. László, *Irodalom a digitális közegben*, 2003 = <http://www.hipertext.info/>

16 <http://www.cta.dmu.ac.uk/projects/col-late/index.html>

17 Rózsa Lajos biológiai kézikönyvének meghatározása szerint „a kladsztika olyan taxonómiai eljárás, melynek kizárólagos célja a leszármazási viszonyok tükrözése. Alapegysége a klád, vagyis egy leszármazási ág annak minden leszármazottjával együtt. A vizsgálat eredménye egy kladogram, azaz egy törzsfá, amely egyrészt a csoport leszármazását tükrözi, másrészt a csoport képviselőinek rendszerét is egyértelműen meghatározza. [...] Egy-

egy kládot a képviselői által közösen mutatott, és az adott kládra nézve ősi tulajdonságokkal jellemezhetünk. Ezek a szünapomorf (közös és ősi) tulajdonságok. A kladogram egy pontjából elágazó ikerágakat mindig egyenrangú taxonoknak tekintjük.” (<http://www.vein.hu/zoo/anat/fejlett.htm>)

18 A *Canterbury Tales* 58 szövegforrásának kladsztikus elemzésén alapul a szöveg új kritikai kiadása: *Geoffrey Chaucer's The Wife of Bath's Prologue* (CD-ROM), ed. Peter M. W. ROBINSON, Cambridge University Press, 1996.

19 *The Complete Writing and Pictures of Dante Gabriel Rossetti. A Hypermedia Research Archive*, ed. Jerome McGANN, 1993–2004 = <http://www.iath.virginia.edu/rossetti/>

20 A projekt felépítésének alapelveiről lásd Jerome McGANN, *The Rationale of Hypertext = Electronic Text. Investigations in Method and Theory*, ed. Kathryn SUTHERLAND, Oxford, Clarendon Press, 1997, 19–46. Az interneten: <http://jefferson.village.virginia.edu/public/jjm2f/rationale.html>

21 Aaron POTTER, *Centripetal Textuality*, *Victorian Studies*, 41 (1998), 594 = <http://iupjournals.org/victorian/vic41-4pot.html>. Példa az egykorú dokumentumok tömegével összekapcsolt oktatási célú hálózati gyűjteményre: a Jane Austin életművének szentelt *Republic of Pemberley* project = <http://www.pemberley.com/>

22 *Balassi Bálint Összes verse. Hálózati kritikai kiadás*, szerk. HORVÁTH Iván, TÓTH Tünde, Gépeskönyv, 1993–1998.

23 A 2.0 változat igen gazdag anyagot kínál, „tartalmazza Balassi Bálint teljes költői életművét, a megállapított kritikai szöveget, annak átírását, a forrásszövegek betűhű átírásait és fényképhasonmásait, a költemények részben újonnan megállapított sorrendjét, a *Répertoire de la poésie hongroise ancienne* kivonatait, a szövegkritikai jegyzeteket és a szövegmagyarázatokat.” Uo., *Névjegy*.

24 HORVÁTH Iván, *Egy műfaj halála* = <http://magyar-irodalom.elte.hu/biop/barbar/cikkek/hi.htm> (2004).

25 Uo.

26 Horváth Iván szellemes megfogalmazása szerint „minden szöveg többszámú”.

Az irányzat nézeteit bemutatta a *Helikon (Új) filológia* című tematikus száma (2000/4). Sajtó alatt van az ELTE Bölcsészeti informatikai programjának az „új filológia” képviselőivel közösen tartott, 2002-es konferenciájának kötete: *Pour une nouvelle philologie*, ed. Bernard CERQUIGLINI, Levente SELÁF, Paris, L’Harmattan, 2004.

27 J. Hillis MILLER, *The Ethics of Hypertext*, *Diacritics*, 1995/2, 27–40.

28 Susan M. HOCKEY, *Electronic Texts in the Humanities: Principles and Practice*, Oxford University Press, 2000. Lásd még: *Electronic Text. Investigations in Method and Theory*, ed. Kathryn SUTHERLAND, Oxford, Clarendon Press, 1997, 1–18.

29 Lásd ehhez az ELTE Bölcsészeti informatikai programja szervezésében 2004. március 4-én tartott *Digitális barbárság* című vitanap anyagát: <http://magyar-irodalom.elte.hu/biop/barbar/>